

УДК 37.013.73(09)

DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/vpe.2023.39.12027>

ЛЮДИНООРІЄНТОВАНІСТЬ ФІЛОСОФСЬКОГО ЗНАННЯ В СИСТЕМІ НАУКОВИХ ПОГЛЯДІВ ДІЯЧІВ ОСТРОЗЬКОГО КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОГО ЦЕНТРУ (КІНЕЦЬ XVI – ПОЧАТОК XVII СТ.)

Галина Антонюк

*Національний університет «Львівська політехніка»,
вул. С. Бандери, 12, Львів, Україна, UA-79013
gantoniuk@yahoo.com*

Простежено становлення філософсько-теологічного знання в Острозькому культурно-освітньому центрі в період кінця XVI – початку XVII ст. Філософсько-теологічні знання формувалися в рамках ренесансних і реформаційних ідей, що були домінуючими в освітньо-культурному просторі України у зазначений період і своєю чергою впливали на формування концептуальних світоглядних орієнтирів зазначеної та наступної часових епох. Головну увагу приділено філософсько-теологічним вченням, які розробляли представники реформаційного напрямку: Василь Суразький, Герасим Смотрицький, Клірик Острозький та ін. Згадані діячі у своїх творах концентрували увагу на питаннях про суть та роль філософського знання в системі тогочасної освіти, розробляли людиноорієнтовані світоглядні питання по лінії людина–Бог–Всесвіт як відповідь на непрості суспільно-історичні умови перебування етнічних українських земель у складі чужих держав і підпорядкування чужим ідеологіям. У дусі давньоруських традицій острозькі діячі реформаційного напрямку вважали філософію мудрістю, завданням якої є розшифрувати і витлумачувати зміст книг Біблії, настанов патристичної літератури та її адептів з метою обстоювання і захисту істин, висловлених у православному віровченні. Зроблено висновок, що, незважаючи на те, що лінія, яку представляли діячі реформаційного крила ОКОЦ, характеризується з точки зору історичної ретроспективи як традиціоналістська і консервативна, комплекс ідей та концептуальних засад стосовно людини, її місця у житті, світоглядних орієнтирів становлять вагомий сторінку в історії цього навчального закладу зокрема та української освіти і культури загалом.

Ключові слова: Острозький культурно-освітній центр, реформаційні ідеї, філософсько-теологічна освіта, людина, світ, національна ідентичність.

Постановка проблеми. Питання становлення і формування національної школи та освітньої культури у часовому вимірі залишається актуальним для сучасної педагогічної, історичної, культурологічної науки з точки зору простеження утвердження людиноцентристських, націєтворчих

тенденцій та входження на рівноправних засадах у загальноєвропейський та світовий контекст. Важливе місце в історії вітчизняної освіти та педагогіки посідає епоха кінця XVI – початку XVII ст., позначена змінами та трансформаціями у всіх сферах соціального буття.

Домінуючою ідеологією, в межах якої відбувалося становлення вітчизняної школи та освіти з кінця XVI ст., була ідеологія Реформації, яка у тогочасному культурному і духовному житті українського суспільства виявила себе як адекватна відповідь на соціальні запити і потреби епохи. Реформаційний рух в Україні наприкінці XVI – початку XVII ст. значно поширився серед усіх суспільних верств, і що важливо – його підтримала шляхта і деякі магнати, які мали на меті використати його у протистоянні з католицькою Польщею. Однак не всі представники вищих верств, а також третього стану (ремісничо-купецький прошарок) стали на шлях реформи православної церкви, що за тогочасних історичних умов означало б розрив з власною вірою та створення того чи іншого типу протестантської церкви. Не сприйнявши реформацію у її західноєвропейському варіанті, українські передові культурні діячі використовували її надбання для відродження східного християнства, а також розробляли власні реформаційні ідеї на ґрунті східнослов'янських форм духовності [19, с. 130–134].

Мета нашого дослідження – простежити вплив реформаційних ідей на становлення школи та освіти в Україні в часовий період кінця XVI – початку XVII ст.; охарактеризувати реформаційні ідеї, що мали вияв у творчості діячів Острозького культурно-освітнього центру (ОКОЦ) як традиціоналістські та орієнтовані на здобутки попередньої греко-візантійської традиції, що, своєю чергою, в умовах перебування в чужих державних утвореннях та підпаданні під вплив чужих ідеологій та культур, може бути оціненим як намір збереження власної ідентичності та культурної самобутності.

Джерельною базою для простеження реформаційних ідей, що були спрямовані на збереження православ'я в його візантійському варіанті, є твори діячів Острозького культурно-освітнього центру: Клірика Острозького, Герасима Смотрицького, Василя Суразького, а також александрійського патріарха Кирила Лукаріса [7, 8, 9, 10, 13, 14, 15, 16, 21, 22].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання становлення і функціонування ідей Реформації у вітчизняному культурно-освітньому просторі були і є в центрі уваги В. Нічик, В. Горського, Я. Стратій, В. Литвинова, М. Кашуби, І. Паславського, Б. Криси, І. Огородника, В. Огородника, М. Поповича, Я. Ісаєвича. Літературну творчість діячів ОКОЦ досліджували В. Шевчук, І. Мицько, Я. Стратій, В. Литвинов, М. Рогович, А. Пашук та ін. Об'єктом експлікації у сучасних педагогічних дослідженнях стали окремі аспекти еволюції освітньої думки в Україні у період XVII–XVIII ст., зокрема

предметом наукового аналізу стала проблема людини у контексті натурфілософської та теологічної парадигм. Ці питання висвітлено у працях В. Нічик, Я. Стратій, М. Кашуби, І. Захари, І. Паславського, В. Любащенко, О. Матковської та ін.

Незважаючи на вагомі наукові розвідки щодо проблем формування освітньої та наукової думки в Україні у зазначений часовий період, у цьому дослідженні ми концентруємо увагу на філософській проблематиці, яку розробляли діячі Острозького культурно-освітнього центру в контексті ідей реформації (реформа церкви, оновлення релігійного вчення, введення національних мов у практику релігійних відправ і т. п.). У філософсько-богословських творах острозькі діячі розробляли питання духовної сутності людини, наголошували на значенні «внутрішнього (інтуїтивного)» розуму, головним завданням якого є пізнати божественний абсолют. Основна проблематика цих творів зосереджувалась на духовній сфері і тим самим відволікала тогочасну людину від необхідності пізнання оточуючого світу шляхом досвідного раціонального знання. Такі філософсько-теологічні погляди корелювались із актуальним суспільним становищем: відсутністю власної держави, підпаданням під чужий ідеологічний вплив, звідси – концентрація на внутрішньому світові, самопізнанні і духовному вдосконаленні.

Ідеї, які простежувалися у філософсько-богословських творах острозьких діячів реформаційного крила, мали традиціоналістське спрямування: тяжіли до культурних надбань попередньої греко-візантійської традиції. Оскільки це окремий етап у становленні вітчизняної освіти та педагогіки, формування якої не завжди відбувалося по висхідній лінії, ми виокремлюємо цей етап з необхідністю визначення його ролі у формуванні вітчизняної освіти та науки у згадану і наступні часові епохи.

Виклад основного матеріалу. Розробка комплексу реформаційних ідей на ґрунті греко-слов'янських культурних і релігійних традицій відбувалась в Україні в межах двох напрямів. Представники першого напрямку усвідомили всю небезпечність ситуації, в якій опинилося позбавлене державної підтримки східне християнство наприкінці XVI ст. у його українсько-білоруській формі та українська культура загалом у зіткненні з високорозвинутою культурою західноєвропейського регіону в умовах агресивного поступу католицької контрреформації і запровадження Брестської церковної унії. Цей напрям характеризувався свідомим або стихійним переосмисленням учень західної Реформації і спробою засвоєння деяких її вихідних положень на вітчизняному ґрунті. Зазначена лінія дала поштовх до оновлення православного релігійного вчення в Україні, активізації соціального життя людини та її протидії спробам колонізації, що сприяло подальшому розвитку конкурентоспроможної української культури.

Другий напрям характеризувався абсолютним неприйняттям реформаційних західних ідей. Його представники обстоювали ідею максимальної замкнутості (герметичності) української культури у вузьких візантійсько-руських рамках, не сприймали жодних іноземних впливів (представники: Василь Суразький, Йов Княгиницький, Клірик Острозький, Герасим Смотрицький, найбільш радикальний виразник – Іван Вишенський [6, с. 134–151; 20, с. 167–201]).

Варто зазначити, що ці два напрями, в межах яких відбувалося становлення вітчизняної версії реформаційної ідеології, займали домінуючі позиції у розвитку культури України зазначеного періоду. Однак, як зазначає сучасна дослідниця історії української культури, освіти, філософії Ярослава Стратій, «розмежування цих двох останніх ліній розвитку в духовній культурі України того періоду досить умовне. Адже ці напрями фактично не існували відокремлено, вони постійно перехрещувались і впливали один на одного» [19, с. 132]. Наслідком їх поєднання у творчості вітчизняних мислителів тієї епохи була поява нових реформаційних та ренесансно-гуманістичних ідей. Перші були зображені у полемічних творах, а другі – в поезії тих самих авторів. До найпопулярніших представників ренесансно-гуманістичної течії належали К. Сакович, К. Транквіліон-Ставровецький, М. Смотрицький [6, с. 134–151].

Реформаційні ідеї, що їх розробляли діячі Острозького культурно-освітнього центру, тяжіли до традиційного візантійсько-слов'янського православ'я і були зорієнтовані на традиціоналізм та консерватизм вітчизняної культури. Ці ідеї розробляли в галузі теології і простежували у богословсько-полемічних творах острозьких учених (кінець XVI – перша третина XVII ст.): Клірика Острозького, Василя Суразького, Герасима Смотрицького [20, с. 167–201; 18, с. 195–208]; виявом крайнього консерватизму (герметизму) є твори відомого полеміста Івана Вишенського [1, 9, 10, 14, 15, 16, 21, 22].

Однією з характерних ознак поглядів острозьких учених реформаційного крила було уявлення про суть філософського знання в системі тогочасної освіти. В дусі давньоруських традицій філософію вони вважали мудрістю, завданням якої є розшифрувати і витлумачувати зміст книг Св. Письма, настанов патристичної літератури та її adeptів з метою обстоювання і захисту істини, висловленої у православному віровченні. Своєю діяльністю представники реформаційної лінії спрямовували на вивчення і коментування творів Псевдо-Діонісія Ареопігита, Йоана Златоуста, Василя Великого, Григорія Назіанзіна та ін. Основоположними ідеями, над якими замислювались острозькі книжники, були проблеми Бога і світу, Бога і людини. Вирішували ці питання острозькі мислителі інакше, ніж гуманісти, передусім ті, що представляли ренесансну течію західноєвропейського типу.

Для гуманістів характерною ознакою було намагання зняти протилежність у трактуванні земного і небесного світів, на основі гармонії поєднати тілесну і духовну природу людини, проголосити самоцінність земного світу і у цьому зв'язку виокремити людину, її активну, творчу діяльність [4, с. 12–60].

Для острозьких діячів реформаційного спрямування характерним було повернення до ранньохристиянської ідеї протиставлення земного і небесного, видимого і невидимого світів тілесної та духовної природи людини. Негативне ставлення діячів братств і Острозького центру проти православної ієрархії було зумовлене загостренням релігійних проблем, а також переосмисленням церковними ідеологами античних філософських систем, що відображали відношення «Бог і людина», «Бог і земний порядок». Проте умови, у яких відбувалося вирішення зазначених проблем співвідношення Бога і світу, Бога і людини у Західній Європі та у східнослов'янських землях, що входили до складу Речі Посполитої, були різними. Шлях розвитку християнства у його православному варіанті з часів запровадження на Русі і до кінця XVI ст. суттєво відрізнявся від християнства, що утвердилося в Західній Європі у формі католицизму. Християнське віровчення на Заході і у Візантії з часом перетворилося з переслідуваної ідеології на панівну; на східнослов'янських землях (йдеться про українські та білоруські землі) християнство поступово еволюціонувало у зворотному напрямі – від панівної церкви епохи Київської Русі до непопулярної та переслідуваної у Речі Посполитій [20, с. 168, 169]. В таких умовах головною тенденцією давньоруських книжників у проблемі Бог і світ було прагнення до пом'якшення принципового протиставлення світу, що було властиве первісному християнству, зблизити творця і створене, ідеальне і матеріальне. В Україні у період XVI – початку XVII ст. в умовах кризи православної церкви перемагає тенденція протиставлення земного і небесного світів, Бога і світу, Бога і людини. Відомий діяч Острозького вченого гуртка, представник реформаційного напрямку у його діяльності Василь Суразький у руслі ареопагітської традиції охарактеризовує Бога як щось вічно існуюче само по собі, недосяжне і всюдишнє, те, що вище розуму або будь-якого буття: «Вездѣ бо есть, и все наполняет, яко въ руцѣ его всѣ концы земли» [21, с. 686]; «еже есть выше всякого ума и постижения» [21, с. 683]. Бог є подібним до сонця, а одне, друге – непідвладні розумові людини: «Такоже и отъ солнца никакоже мощно бѣ истинное подобіе о божествѣ представить. Занеже все то есть тварь описуема и постизаема. И како будетъ мощно Творца твари постигнути?» [21, с. 696]. Непізнаваним для людини є не лише Бог, а й інші безтілесні сили небесної ієрархії: херувими, серафими, архангели і ангели [21, с. 696, 697]. Таке протиставлення Бога і світу простежується й у Клірика Острозького [7, с. 457].

У межах християнського неоплатонізму острозькі книжники розвивають думки про абсолютну невизначеність Бога, стверджують, що він не лише трансцендентний, а й іманентний щодо світу. Невидимий бог існує сам по собі й над усім і водночас все наповнює та охоплює собою. У творі «История о разбойничьем Флорентийском соборе...» Клірик Острозький наводить визначення Бога: «Один Богъ Отець Слова живого, премудрости і моци полный, кшталть вѣчної бытности досконалый, Отець одного Сына, и одинъ Господь, одинъ отъ одного, Богъ отъ Бога, подобіе и кшталть Божества, и Слово skutечное, премудрость вседержителная, всѣхъ Створитель, и моць творителная всего створоенья, Сынъ правдивый правдивого Отца, невидомый невидомого, несказителный несказителного, несмертелный несмертелного, всегда бытныи всегда бытного, одинъ Дух Святыи, отъ Бога бытность маючи, и презъ Сына людемь оказуючися, досконалый досконалого, живий животу причина, святыи святости давца»; «Отець бо есть безъ вины и не рождень, и не есть ни отъ кого; але Самъ наибольшей «и архи» – начало, «и айтїа» або вина бытности [7, с. 452, 453]. Корені концепції трансцендентності й іманентності божественного первоначала, які є наявні у творах острозьких книжників, сягають ученя ранньохристиянських мислителів та патристики. Мета філософії патристики полягала у максимальному піднесенні християнського Бога, віддаленні його від світу – тобто у протиставленні земного і небесного світів [20, с. 170].

Важливим моментом у богословських творах острозьких книжників було обґрунтування догмату Трійці. Цей християнський догмат острозькі вчені інтерпретували у дусі ортодоксального православ'я – тобто відстоювали рівність іпостасей божественної сутності Бога Сина і Бога Духа й одночасно спростовували версію цього догмату, прийнятого у католицизмі (субординація іпостатей божественної сутності, догмат про сходження святого духа не лише від отця, а й від сина (*filioque*)); (про догмат *filioque*: [5, с. 133–142]). Католицька теологія вносить ієрархічність в уявлення про відношення іпостасей божественної сутності, що надавало підставу її теоретикам розглядати другу і третю особу Трійці як субординованими щодо першої особи Бога Отця. Догмат *filioque* мав далекосяжні світоглядні наслідки – це надавало підставу ідеологам католицизму обґрунтовувати верховну владу папи римського над усім християнським світом, представляючи його через святого Петра намісником Христа на землі [*ibid*].

Особливості підходу острозьких книжників до проблеми людини зводилися до роздвоєння людини на «внутрішню» і «зовнішню», на душу і тіло – тобто на її духовну і тілесну природу. На відміну від вітчизняних гуманістів, творчість яких була пов'язана з ренесансною течією західноєвропейського зразка, з їх уявленням про людину як про гармонійне поєднання душі і тіла, з їх увагою до зовнішнього дискурсивного мислення, з

їх інтересом до вивчення античної спадщини, характерними рисами острозьких книжників реформаційного напрямку були розмежування духовного і тілесного в людині, пошуки справжньої людської сутності, передусім у духовній сфері, негативне ставлення до здобутків античної і середньовічної науки, шанобливе ставлення до споглядального способу життя за переважальної орієнтації на активну творчу діяльність у земному світі.

На думку острозьких книжників, людина є подвійної природи і перебуває у стані постійної внутрішньої боротьби між добром і злом. У своєму творі «Отпис на лист в бозь велебного отца Ипатія ...» Клірик Острозький зазначає: «И яко приплѣтается называемое зѣлье «смилакс» до ципрису, так привязуется злость до доброты. Бо где насѣнье побожности сѣется, там впосродку пшеницы куколь свой розсѣвает непріатель Натурѣ чловѣчой дано або всѣяно – и покарму жадати; а куколь свой враг всѣял – объяденіе. Прироженью людскому всѣяно и гнѣв, але на непріателя душного; куколь свой вкинул непріатель – на ближняго гнѣватися. На таких стежках побожности звикл діявол сѣти свои роскидати, абы так незначне в кождую справу добрую трутизну свою снаднѣй вкидати мог. Обычай бо непріателя оного – сердца и мысли людскіе с пилностью выпатровати, до чого ся склоняют: тым он ошукати и звести, а затым и погубити старается...» [10, с. 257, 258].

Отже, якщо людина забуває про справжню духовну сутність, піддається своїй тілесній природі, принадам земного світу, то, на переконання острозьких книжників, опинившись у безперервному потоці хаотичних змін, вона не досягне нічого, крім страждань і загибелі. Лише підпорядкувавши своє життя вищій силі, вона зможе знайти себе, виявити свою справжню людську сутність і заслужити «вічне спасіння» як важливий моральний імператив тієї епохи.

Велике значення для досягнення людиною внутрішнього, духовного оновлення острозькі книжники надавали самопізнанню, самозаглибленню, молитві, яку людина має промовляти на самоті і під час якої має увійти в духовний контакт з Богом. «Ты, коли ся молишь, войди в клѣть свою и, затворивши двери твоя, помолися отцу твоему втайне, а отец твой, видяй втайне, отдаст тобѣ явне. зри, зри и пильно гляди» [14, с. 221]. Порада Герасима Смотрицького зайти в свою «клѣть», зачинити свої двері і таємно молитися означає усамітнення, внутрішнє самозаглиблення, самопізнання і самоочищення, як важливі умови адекватного розуміння біблійного тексту.

Згідно з уявленнями острозьких реформаторів, Бог – трансцендентна істота, позбавлена будь-яких конкретних ознак і атрибутів, яку неможливо пізнати засобами логіки і раціонального доведення; західні теологи доводили існування бога раціональним шляхом, передусім за допомогою античної

філософії та логіки (Арістотель). Василь Суразький у творі «О единой истинной православной вере» зазначав: «Понеже божественныя догматы выше всякого помысла суть, и выше всякого зрѣнія существенаго и бестѣлеснаго: вѣрою токмо зрима и познаваема, и всякое умѣтности логійское, сирѣчь многословное, отбѣгають и превысоко възлетують» [21, с. 672], – тобто йдеться про неможливість пізнання людиною божественної суті. На думку острозьких книжників, велика кількість знань, здобутих за допомогою зовнішнього розуму, не навчає добру, не сприяє духовному удосконаленню людини, не робить її корисною своєму народові. Клірик Острозький, наводячи слова Григорія Богослова, зазначає: «Не той бо мнѣ, который в словах мудр, мудрым есть; ани тот, который масть язык вымовный, а душу ненаучену, яко гроби зверху оздоблене украшены, а внутрь смраду полны» [10, с. 254]. Острозькі книжники впевнені, що пізнання повинно націлювати людину на моральне оновлення і удосконалення, у цьому контексті вони висловлюють думку про неможливість проникнення «тілесним розумом» у таємниці одкровення: «Пріимую глаголаное, а не подробну роспытую замолчаное; разумью открытое, а не допытываючися скрытыхъ. Сего бо ради и скрыто есть яко непостижимо суще», – зазначено у Василя Суразького [21, с. 672]. І далі він продовжує: «Не претворяй ... границъ вѣчныхъ, што положили отцы твои. Не безъ бѣды бо есть границы възрушивати. И како то, што Богъ намъ положилъ, преложить дерзнемъ? ... Горе же нашему надменому высокоумному зухвалству и скверномубезстудію, еже смѣемъ на божественныя таемницы възноситися, которые всякимъ способомъ и самимъ ангеломъ недостижени суть!» [21, с. 672, 673].

Несприйняття острозькими книжниками раціоналістичних методів схоластичної науки для витлумачення релігійних істин пояснюють, як зазначає Я. Стратій, по-перше, нехтуванням ними поняттям Бога у своїй інтелектуалізуючій функції, тобто уявленням про нього як про істоту, що діє на основі свого розуму, внаслідок чого пізнання результатів його діяльності, а через них і його самого, уможлиблюється завдяки використанню законів логіки. По-друге, несприйняття методів схоластичної науки вітчизняними реформаторами пов'язувалось із загрозою власній ідентичності – вірі, культурі, народності [20, с. 177, 178]. Вороже ставлення до зовнішньої науки, недооцінка значення філософії (логіки) для розвитку теоретичного мислення, а також самої теології були своєрідним виявом протесту проти чужої релігії в умовах протистояння між Заходом і Сходом. Ідея вірності православному віровченню, необхідності культивування встановлених предками основ духовного і суспільного життя, захист від інонаціонального впливу – це головні ідеї полемічних творів, що були написані в Острозі.

На думку острозьких учених, кращим способом доведення існування Бога та усвідомлення викладених у писанні істин є інтуїтивне осягнення Бога «внутрішнім» духовним розумом під час самозаглиблення і самопізнання. Існування божественної суті нема потреби доводити «зовнішнім» тілесним розумом, тобто методами схоластичної філософії (про це детально у Василя Суразького [21, с. 671, 672; 673, 674]): «Латини убо тщеславіємъ високоумія своего дмущеса, не устрашаются подвизати так великаго и крѣпкаго основанія, всего божественнаго дому непорочныя вѣры нашея, уставленое прежде отъ Бога, потомъ отъ толикихъ и толь великихъ и богоносныхъ отецъ съставленое и утверженое. Сии же усилованыемъ и софизматы гнюсными разорити покушаются. Не явно ли неистовство ума и отступленіе таковыхъ есть?» [21, с. 673, 674]. Негативне ставлення викликало в острозьких книжників застосування ідей античності, передусім учень Платона і Арістотеля, для обґрунтування релігійних істин: «Смотрѣте извѣстно, како божественный апостоль философіи годность прелестью или ошуканьемъ имянуе прожнимъ, и крадушо простыхъ разумы, яко водлугъ поданья людскаго, водлугъ смысловъ сегосвѣтнихъ, а не водлугъ Христа сущую. Чили не тоєю Латинстии сынове ходять днесъ и переворочають апостольскую истину? Обачишь в Италійскихъ странахъ по подобію потомковъ текущихъ, пачеже потопляющихъ, Аристотеля и Платона, и прочихъ, што вколо ихъ. И ни которое ученіе въ нихъ ни человекское, ани божественное, твердо быти мнится, если не Аристотелскими силлогизмами ствердятъ є. И аще не згождается зъ умеетностью ремесла ихъ показаніемъ, сіе яко худѣйшее откидають. Или если што видится противно ремеслу ихъ, сее оттинаючи ку догожденію Аристотелское умѣтности перечиняють. И такъ беззаконствують отъ философіи прожняго прелщенья оманени, яко обесмертіи душа, и о будущемъ утѣшенію праведныхъ, и о строенію вѣрныхъ отъ нинешняго житія отходящихъ, всѣго того стражуютъ, за то ижъ большъ внѣшнему диалектику, сирѣчь спирателному вѣданію послѣдуютъ, анижли внутрѣной церковной богодарованой философіи» [21, с. 671, 672].

Справжній шлях пізнання релігійних істин острозькі книжники вбачали у поєднанні християнсько-православного уявлення з реформаційним підходом до цього питання. Як і реформатори, важливого значення вони надавали внутрішньому чуттю, що виникає під час читання релігійних текстів. Читати Біблію, на думку Герасима Смотрицького, треба зосереджено, і не так читати її, як «испытovati»: «...разумѣй словесем господним, яко не просто читати повелѣвает, но и испытovati; испытавши же и сохранять; могушая же вмѣстити, вмѣщати; ...читаніе бо письменное умерщвляет, испытаніе же духовное оживляет» [16, с. 204, 205]; далі: «разгни книги предлежащая и возри со страхом божіим и смиреною мудростію, и испытай божественная Писанія со вниманіем...» [16, с. 211]. Читати треба не тілесним

розумом, а духовним, тобто аналізувати біблійні тексти слід не за допомогою методів світських наук (передусім логіки), а намагались проникнути в їх суть шляхом внутрішнього осмислення. З цієї причини, на думку Клірика Острозького, людині немає жодної потреби звертатися до методів світських наук: «Кгда маемо самое жродло писма, о струменѣ не дбаемъ. Кгда намъ свѣтитъ самое сонце тексту, промени звѣздъ гаснуть. Кгда на певномъ фундаментѣ, на моцномъ кгрунтѣ писма святого доводахъ і свѣдцтвахъ стоимо, на песокъ змышленыхъ прикладовъ и подобенствъ не зступуемо» [7, с. 447].

Водночас острозькі книжники, які були ближчими до реформаційної ідеології, що вирізнялася певною відкритістю та толерантністю щодо впливу західних культурних традицій, на відміну від тих, що мислили в душі усталених візантійських підходів, були далекими від абсолютизації самозаглибленості, аскетизму і чернечого способу життя. У їхній освітній програмі так само, як і в першому прикладі, пріоритет надавався внутрішній філософії і мудрості, однак, служити собі, своїй внутрішній людині і Богові, не відділяючись від світу, а шляхом енергійної проповідницької діяльності, заснуванням шкіл і друкарень. У листі до діячів Львівського братства александрійський патріарх і колишній діяч Острозького центру Кирило Лукарис зазначав на необхідності «въ размножене и двигнене наукъ» [13, с. 201]. К. Лукарис дає пораду діячам братств займатися науками і залучати до себе помічників і наставників. Наголошує александрійський патріарх на добре оплачуваній оплаті вчителя, адже без відповідних коштів не можна говорити про високий рівень освіти. Причому він посилається на досвід єзуїтів у справі організації шкіл: «...если дидаскала прагнете мѣти и школу фундовати, теды потреба впродѣ коштъ на то усмотрити и о нагородѣ дидаскалови пристойной помыслити, жаденъ бо вѣмъ безъ нагороды у васъ мешкати не будетъ, якожь и жаден не есть кто бы дармо учити мѣлъ» [13, с. 201].

Не менш важливим у справі організації освіти, на думку К. Лукариса, був постійний контроль за успіхами учнів. Александрійський патріарх дає педагогічну настанову братчикам не втручатися у навчальний процес, дозволяти вчителям діяти на власний розсуд аж до застосування різних тілесних покарань: «...если хочете абыся дѣточки вашѣ учили, посылайте ихъ до школъ такимъ способомъ, то есте нетылко не боронячи, але и овшемъ допущаючи, абы ихъ дидаскаль билъ и караль и так ихъ цвичиль, якося оному подобити будетъ, а не як вы сами хочете» [13, с. 201].

Великого значення у справі поширення освіти і науки острозькі книжники надавали книгодрукуванню. Друкування книг повинно сприяти поширенню освіти і зміцненню віри (про це К. Лукарис у тому самому листі: «Що тыжся тычетъ типографіи, т. е. друкарнѣ, добре то чините, же за стараня

около того пилне ся уймуєте яко бы книги потребныя на свѣт выдаваны были». Кирило Лукарис радить підтримувати у справі книгодрукування ченців і заохочувати їх до цієї справи: «Не меншіи бовѣм и тоє собою православію ратунок даєть, и прето и мнихов, которые тамъ тоюся типографією у васъ бавяеть, заховуйте, абы з радостыю такое дѣло отпраовали, а не вздыхали на кого з васъ противного» [13, с. 201, 202]).

У Острозькому культурно-освітньому центрі наведено ще одну лінію, в межах якої відбувалося становлення реформаційних ідей. Реформаційні ідеї в межах цієї течії були відповіддю на агресивні інокультурні та іноконфесіональні впливи в середовищі візантійсько-східнослов'янського православ'я. Найвідомішим представником цієї течії був Іван Вишенський, а також його однодумець Йов Княгиницький. Постать Івана Вишенського є предметом окремого аналізу, варто лише зазначити, що він відзначався особливою схильністю до збереження православних традицій Київської Русі, обстоював максимальну замкнутість української культури (герметичність) у давньоруських рамках, повним неприйняттям жодних інокультурних впливів. Тобто І. Вишенський представляв радикальне реформаційне крило у діяльності Острозького культурного центру (про це детально: [20, с. 202–234; 448; 12, с. 780–784]).

Висновки. У статті простежено реформаційну (традиціоналістську) лінію у діяльності Острозького культурно-освітнього центру. Реформаційна лінія як відгомін на суспільні події епохи кінця XVI – початку XVII ст. (відсутність власної державності та підпадання під силу дії чужої ідеології) була спрямована на оновлення релігії та зміцнення православ'я у його візантійсько-східнослов'янському варіанті з опорою на старі візантійські джерела і твори патристичної літератури. Якщо в умовах раннього Середньовіччя (X–XII ст.) візантійська спадщина відігравала роль транслятора наукових надбань попередніх цивілізаційних епох і культур (передусім Стародавнього Сходу і Античності) і в цьому контексті може бути оціненою як позитивна, то в умовах XVI – початку XVII ст. таку функцію вона вже не виконувала. Зміст основної маси продуктованих у Острозі творів філософсько-богословського спрямування був зорієнтований на попередню візантійську традицію, що у тогочасних суспільних умовах не було адекватним запитам часу. Варто зазначити, що світоглядна проблематика, яку розробляли у філософських та теологічних творах представників реформаційного напрямку ОКОЦ – розмежування тілесного і духовного, намагання пояснити природу і світ на основі «внутрішнього» духовного розуму шляхом самозаглиблення і самопізнання на противагу методам західної раціоналістичної науки, які у своїй основі опирались на логіку Арістотеля та його послідовників, – становить вагому сторінку в історії вітчизняної філософської освіти і заслугове на нове прочитання та

переосяснення, оскільки в умовах перебування в чужих державних утвореннях і підпорядкування чужим ідеологіям була спрямована на збереження православного віровчення, а отже, власної ідентичності.

Історичний досвід Острозького культурно-освітнього центру був окремою ланкою на шляху до формування власної національної школи у її вищих формах. Досвід Острозької школи як першого «огнища нової просвітньої програми» (за М. Грушевським, [2, с. 178]) використали діячі братських шкіл та Петро Могила в організації вищої школи на східнослов'янському просторі – Києво-Могилянській академії.

-
1. *Вишенський І.* Твори. Київ : Дніпро, 1996.
 2. *Грушевський М.* Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці: Духовна Україна : зб. творів. Київ : Либідь, 1994.
 3. *Крива Б.* Іван Вишенський та його опоненти: Історія української культури : у 5 т. Т. II. Українська культура XIII – першої половини XV ст. Київ : Наук. думка, 2001.
 4. *Литвинов В. Д.* Становлення гуманізму на Україні та його зв'язки з духовною культурою Західної Європи : Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні (XVI – початок XVII ст.). Київ : Наук. думка, 1990.
 5. *Литвинов В. Д.* Україна в пошуках своєї ідентичності. XVI – початок XVII століття. Історико-філософський нарис. Київ : Наук. думка, 2008.
 6. *Огородник І. В., Огородник В. В.,* Історія філософської думки в Україні. Курс лекцій. Київ : Вища школа, 1999.
 7. *Острожский Клирик.* История о разбойничьем Флорентийском соборе, изданная Клириком Острожским в 1598 году: Русская историческая библиотека. Памятники полемической литературы в Западной Руси. 1903. Т. 19. Кн. 3.
 8. *Острожский Клирик.* Ответь (отпись) клирика Острожскаго Ипатею Потею 1598 года: Русская историческая библиотека. Памятники полемической литературы в Западной Руси. 1903. Кн. 3. Т. 19.
 9. *Острозький Клірик.* Отпис на лист в бозѣ велебного отца Ипатія: Українська література XIV–XVI ст. Київ : Наук. думка, 1988.
 10. *Острозький Клірик.* Історія о Листрикійском, то есть о разбойническом, Ферарском, або Флоренском синоде, вкоротцѣ правдиве списаная: Українська література XIV–XVI ст. Київ : Наук. думка, 1988.
 11. *Паславський І.* Філософська та науково-природнича думка: Історія української культури : у 5 т. Т. 2. Українська культура XIII – першої половини XVII ст. Київ : Наук. думка, 2001.

12. *Паславський І.* Розвиток філософської думки: Історія української культури : у 5 т. Т. 2. Українська культура XIII – першої половини XVII ст. Київ: Наук. думка, 2001.

13. Письмо Александрійского патриарха Кирилла к Львовскому братству, заключающее наставления и советы относительно согласной между собой жизни, устройства школы и т. п. от 26 апреля 1614 г.: Голубев С. Т. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт исторического исследования). Київ : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1883. Т. 1.

14. *Смотрицький Г.* Ключ царства небесного и наше христианское духовное власти нерешимый узел: Українська література XIV–XVI ст. Київ : Наук. думка, 1988.

15. *Смотрицький Г.* Предслово к благоверному и православному всякаго чина, возраста же и сана читателеви : Українська література XIV–XVI ст. Київ : Наук. думка, 1988.

16. *Смотрицький Г.* Перша передмова до Острозької Біблії 1581 р.: Українська література XIV–XVI ст. Київ : Наук. думка, 1988.

17. *Соколов В. В.* Эразм Роттердамский. Философские произведения. Наука, 1986.

18. *Стратій Я. М.* Роль Острозького культурного центру в становленні і розвитку реформаційних та гуманістичних ідей : Історія філософії на Україні : у 3-х т. Т. I. Філософія доби феодалізму. Київ : Наук. Думка, 1987.

19. *Стратій Я. М.* Розвиток ідей ренесансно-гуманістичного напрямку книжниками Острозького культурно-освітнього центру : Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні (XVI – початок XVII ст.). Київ : Наук. думка, 1990.

20. *Стратій Я. М.* Розвиток реформаційних ідей в Острозькому культурно-освітньому центрі : Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні (XVI – початок XVII ст.). Київ : Наук. думка, 1990.

21. *Суразький В.* О единой истинной православной вере и о святой апостолской православной Церкви, откуда начало приняла, и како повсюду распрострися. Сочинение Острожскаго священника Василия 1588 года: Русская историческая библиотека, издаваемая Императорскою археографическою комиссиею. Памятники полемической литературы в Западной Руси. 1882. Т. 7. Кн. 2.

22. *Суразький В.* О единой истинной православной вере и о святой соборной апостольской церкви : Українська література XIV–XVI ст. Київ : Наук. думка, 1988.

References

1. Vyshenskyi, I. (1996). *Writings*. Kyiv : Dnipro.
2. Hrushevskiy, (1994). M. *Cultural and national movement in Ukraine in the XVI–XVII centuries: Spiritual Ukraine*. A collection of works. Kyiv : Lybid.
3. Krysa, B. (2001). Ivan Vyshenskyi and his opponents: *History of Ukrainian culture : in 5 vol*. Vol. II. Ukrainian culture of the 13th– first half of the 15th century. Kyiv : Nauk. Dumka.
4. Lytvynov, V. D. (1990). The formation of humanism in Ukraine and its connections with the spiritual Dumka.culture of Western Europe: *Humanistic and reformational ideas in Ukraine (XVI–beginning of XVII centuries)*. Kyiv : Nauk. Dumka.
5. Lytvynov, V. D. (2008). *Ukraine in search of its identity. 16th–beginning of the 17th century*. Historical and philosophical essay. Kyiv : Nauk. Dumka.
6. Ogorodnyk, I. V., Ogorodnyk V. V. (1999). *History of philosophical thought in Ukraine*. Course of lectures. Kyiv : Higher School.
7. Ostrozhsy, Cleric. (1903). History of the robbers' Cathedral in Florence, published by Cleric Ostrozhsy in 1598: *Russian Historical Library*. Monuments of polemical literature in Western Rus', 3, 19.
8. Ostrozhsy, Cleric. (1903). Answer (otpis) of Ostrozhsy cleric Ipaty Potey in 1598: *Russian Historical Library*. Monuments of polemical literature in Western Rus', 3, 19.
9. Ostrozhsy, Cleric. (1988). Answer (otpis) of a letter to the Reverend Father Hypatia: *Ukrainian literature of the 14th–16th centuries*. Kyiv : Nauk. Dumka.
10. Ostrozky, Cleric. (1988). The story of the Listric, that is, the robber, Ferar, or Florensky synod, in short, truthfully written off: *Ukrainian literature of the XIV–XVI centuries*. Kyiv : Nauk. Dumka.
11. Paslavskiy, I. (2001). Philosophical and scientific and natural thought: *History of Ukrainian culture : in 5 vol*. Vol. 2. Ukrainian culture of the XIII – first half of the XVII centuries. Kyiv : Nauk. Dumka.
12. Paslavskiy, I. (2001). Development of philosophical thought: *History of Ukrainian culture : in 5 vol*. Vol. 2. Ukrainian culture of the XIII – first half of the 17th century. Kyiv : Nauk. Dumka.
13. Letter from Patriarch Kirill of Alexandria to the Lvov Brotherhood, containing instructions and advice on a harmonious life, school organization, etc. dated April 26, 1614: Golubev S. T. (1883). *Metropolitan of Kiev Peter Mogila and his associates (Experience of historical research)*. Kyiv : Type. G. T. Korchak-Novitsky, 1.

14. Smotrytskyi, Gerasim. (1988). The key to the kingdom of heaven and our Christian spiritual power is an unsolvable knot: *Ukrainian literature of the 14th–16th centuries*. Kyiv : Nauk. Dumka.
15. Smotrytskyi, Gerasim. (1988). Foreword to the devout and Orthodox of every rank, age and rank of readers.: *Ukrainian literature of the XIV–XVI centuries*. Kyiv : Nauk. Dumka.
16. Smotrytskyi, Gerasim. (1988). The first preface to the Ostrozka Bible of 1581: *Ukrainian literature of the 14th–16th centuries*. Kyiv : Nauk. opinion.
17. Sokolov, V. V. (1986). Erasmus of Rotterdam. *Philosophical works*. Nauka.
18. Stratiy, Y. M. (1987). The role of the Ostroh cultural center in the formation and development of reformation and humanistic ideas: *History of philosophy in Ukraine : in 3 vol. Vol. I. Philosophy of the age of feudalism*. Kyiv : Nauk. Dumka.
19. Stratiy, Y. M. (1990). Development of Renaissance-humanist ideas by the scribes of the Ostroh cultural and educational center: *Humanistic and reformational ideas in Ukraine (XVI–beginning of the XVII century)*. Kyiv : Nauk. Dumka.
20. Stratiy, Y. M. (1990). The development of reformation ideas in the Ostrog cultural and educational center: *Humanistic and reformation ideas in Ukraine (XVI–beginning of the XVII century)*. Kyiv : Nauk. Dumka.
21. Surazhsky, V. (1882). About the one true Orthodox faith and about the holy Apostolic Orthodox Church, from where it began to take, and how it spread everywhere. Composition of the Ostrozh priest Vasily of 1588: *Russian Historical Library*, published by the Imperial Archaeographic Commission. Monuments of polemical literature in Western Rus', 2, 7.
22. Surazkyi, Vasyl. (1988). About the one true Orthodox faith and about the holy cathedral apostolic church: *Ukrainian literature of the 14th–16th centuries*. Kyiv : Nauk. Dumka.

Стаття: надійшла до редколегії 20.08.2023

доопрацьована 14.09.2023

прийнята до друку 20.09.2023

**HUMAN ORIENTATION OF PHILOSOPHICAL KNOWLEDGE IN THE SYSTEM
OF SCIENTIFIC VIEWS OF THE LEADERS OF THE OSTROH CULTURAL
AND EDUCATIONAL CENTER
(LATE 16th – EARLY 17th CENTURIES)**

Halyna Antoniuk

*Lviv Polytechnic National University,
St. Bandery Str., 12, Lviv, Ukraine, UA-79013
gantoniuk@yahoo.com*

The article traces the development of philosophical and theological knowledge in the Ostroh cultural and educational center in the late 16th and early 17th centuries. Philosophical and theological knowledge was formed within the framework of Renaissance and Reformation ideas, which were dominant in the educational and cultural space of Ukraine in the specified period and, in turn, had an impact on the formation of conceptual worldview orientations at that time and later on. The main attention is paid to the philosophical and theological teachings developed by representatives of the Reformation movement: Vasyl Surazkyi, Gerasym Smotrytskyi, Kliryk Ostrozkyi, etc. In their works, the mentioned figures focused their attention on the issues of essence and role of philosophical knowledge in the education system of that time, developed human-oriented worldview questions along the lines of a Human being–God–the Universe as a response to the difficult socio-historical conditions of ethnic Ukrainian lands being part of foreign states and submission to foreign ideologies. In the spirit of ancient Rus traditions, Ostroh reformers considered philosophy to be wisdom, the task of which was to decipher and interpret the content of the Bible, the instructions of patristic literature and its adepts in order to uphold and protect the truths expressed in the Orthodox creed. It is concluded that, despite the fact that the line represented by the Reformation wing of Ostroh cultural and educational center is characterized from the point of view of historical retrospect as traditionalist and conservative, the complex of ideas and conceptual principles regarding a human being, his/her place in life, and worldview landmarks orientations constitute an important page in the history of this educational institution in particular and Ukrainian education and culture in general.

Keywords: Ostroh cultural and educational center, reformation ideas, philosophical and theological education, human being, world, national identity.